

સાંવત્સરિક ક્ષમાપના

આજે પર્યુષણનો છેલ્લો દિવસ છે. પર્યુષણમાં આપણે ત્રણ મુખ્ય કામ કરવાનાં હોય છે; સાંવત્સરિક ક્ષમાપના, તપશ્ચર્યા, અને મહાપુરુષોની જીવનકથાનું શ્રવણ. આપણે પ્રથમ સાંવત્સરિક ક્ષમાપનાનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ પ્રતિક્રમણનો ખ્યાલ લાવો. પ્રતિ=પાછા અને ક્રમણ=જવું તે. એટલે પોતાના દરરોજનાં કાર્યો, વચનો અને વિચારો ઉપર પાછા જવું અને ક્યાં ભૂલ થઈ છે, તે જોઈ લેવું, અને તેની સાથે તેવી ભૂલ ફરીથી ન થાય તેવો દઢ નિશ્ચય કરવો તેનું નામ પ્રતિક્રમણ. શાસ્ત્રોમાં એમ કહેવાય છે કે ૨૨ તીર્થકરના સાધુઓ જે પળે ભૂલ થાય તે જ પળે પ્રતિક્રમણ કરી લેતા, તે પાપનું મિથ્યા દુષ્કૃત કરતા અને પછી ખીજાં કાર્ય કરતા. જે મનુષ્ય ઉચ્ચ જીવન ગાળવાને ઇચ્છે છે, તેનું કર્તવ્ય એ છે કે જે પળે ભૂલ થઈ જાય, તે જ પળે તે ભૂલને સુધારી લેવી. બ્રાહ્મણોમાં એવો રિવાજ છે કે જ્યાં જનોઈ તૂટે ત્યાંથી નવી જનોઈ પહેર્યા વિના આગળ પગલું પાણુ ન ભરાય. તેનો ગર્ભિત અર્થ એ છે કે જનોઈ એ મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિસૂચક ત્રણ દોરોની વણેલી હોય છે. હવે જનોઈ તૂટી એટલે મનથી, વચનથી કે કાયાથી કોઈ દુષ્કૃત્ય થયું, તો પછી જ્યાંસુધી તે દુષ્કૃત્યની શુદ્ધિ ન કરે અને નવી જનોઈ ન પહેરે એટલે ફરીથી મન વચન અને કાયાની શુદ્ધિ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા ન કરે, ત્યાંસુધી તે બ્રાહ્મણ આગળ વધી શકે નહિ.

હવે મનુષ્ય એટલો બધો સાવધ કે અપ્રમત્ત ન રહે કે જોથી ભૂલ થાય કે તરત જ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ થાય, માટે નિયમ રાખવામાં આવ્યો કે આખા દિવસના કાર્યોનું નિરીક્ષણ-પ્રતિક્રમણ

દરરોજ સાંજે કરવું. દરરોજ ન બને તો પાક્ષિક કરવું. પાક્ષિક પણ ન બને તો ચાર માસે કરવું. અને તે પણ ન બને તો છેવટે એક વર્ષે તો કરવું જ કરવું. સંવત્સર એટલે વર્ષ. અને સાંવત્સરિક ક્ષમાપના એટલે આખા વર્ષમાં આપણાથી કોઈ પ્રત્યે જાણતાં કે અજાણતાં વેર વિરોધ થયો હોય તો તેની ક્ષમા યાચવી, અને આપણે બીજાને ક્ષમા આપવી. શત્રુતા એક વર્ષથી વધારે તો ન જ રાખવી. આ સાંવત્સરિક ક્ષમાપનાના સંબંધમાં વિધિ એ છે કે જે કોઈસાથે વેરવિરોધ આખા વર્ષમાં થયો હોય તેની ક્ષમા પ્રથમ માગવી અને તેની ક્ષમા મળે પછી પ્રતિક્રમણ કરવું. બાઈબલમાં લખ્યું છે કે “ તું તારી આહૂતિ દેવને ચડાવવા આવ્યો હોય, પણ જો તને યાદ આવે કે તારા કોઈ પડોશી સાથે તારે અણબનાવ થયો છે, તો તું તે આહૂતિ મંદિરના એટલા પર મૂકીને તે તારા પડોશીને ત્યાં જજો. તેનું મન મનવજો, અને તેની સાથે મૈત્રી કરીને પાછો આવજો અને પછી તે આહૂતિ દેવને ચડાવજો.” ન્યાંસુધી કોઈ આપણા વેરી હોય અથવા આપણને કોઈ પ્રત્યે વેર હોય, ત્યાં સુધી ખરી શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. આપણે સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી જો કોઈ મળે તેને કહીએ છીએ કે “ મિહામિ દોકડો ” મૂળ સંસ્કૃત શબ્દો એ છે કે મિથ્યા મે દુષ્કૃતમ્ મારો દોષ-મારાથી થવા પામેલું અશુભ કૃત્ય મિથ્યા થાઓ-એજે જાઓ. આવી ક્રિયાથી પાપના સંસ્કાર જતા રહે છે, અને મન ઉપરથી ભાર ઓછો થતો જાય છે. આ બધું સમજપૂર્વક કરવામાં આવે તો જ ખરો લાભ છે. ક્ષમા માગવાથી હુંપણું નાશ પામે છે, અને ક્ષમા આપવાથી ઉદારભાવ ખીલે છે.

પર્યુષણના દિવસોમાં બીજી અગત્યની બાબત તપશ્ચર્યા છે.

તપશ્ચર્યાનો ઉપયોગ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને શરીરના આરોગ્ય વાસ્તે છે. શરીર જીવ્વા ઇન્દ્રિયને વશ થઈ જોઈએ તે કરતાં વધારે ખોરાક લે છે. અમેરિકાનો પ્રસિદ્ધ શારીરિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી લખે છે કે

આપણે જે ખોરાક હાલ ખાઈએ છીએ, તેના કરતાં અર્ધા અથવા ત્રીજા ભાગના ખોરાકની આપણને જરૂર છે. મનુષ્ય ચાવી ચાવીને ધીમે ધીમે ખાય, તો જે ખોરાક ખાય, તેના મોટા ભાગનું લોહી બની જાય, મળ તરીકે ઘણું થોડો ભાગ નીકળે, એટલે ઓછા ખોરાકથી તેને ચાલી શકે, અને તે ઓછા ખોરાકમાં પણ તેને જોઈતી પુષ્ટિ મળી જાય. મનુષ્ય ઘણીવાર પેટને પૂછીને નહિ પણ જીભ મંદ્રિયને પૂછીને ખાય છે; તેથી તેની પચાવવાની શક્તિ હોય તેના કરતાં વધારે ખાવાને દોરાય છે, અને આથી અજીર્ણ થાય છે. અજીર્ણ એ બધા રોગોનું મૂળ ગણાય છે. આ અજીર્ણમાંથી બચવા માટેનો સૌથી ઉત્તમ ઉપાય એકાશન, ઉપવાસ આદિ સાધનો છે. જ્યારે મનુષ્ય શરીરરૂપી ઘંટીમાં નવો ખોરાક ઓછો નાખે છે, અથવા બીલકુલ નાખતો નથી, ત્યારે તે જઠરાગ્નિને જૂનો કચરો પચાવવાને વખત મળે છે, અને આ રીતે શરીરનો અગાડ નાશ પામે છે. ખરી વાત તો એ છે કે આપણી પચાવવાની શક્તિ હોય, તેના કરતાં પણ થોડું ઓછું ખાવું; પણ તે છતાં કોઈ ભૂલને લીધે અજીર્ણ થઈ જાય તો એકાશન કે ઉપવાસ કરવાથી તે અજીર્ણ નાશ પામે છે. આ રીતે શારીરિક નિરોગીતામાં તપશ્ચર્યાનો ભાગ છે, તે ઉપરાંત જ્યારે મનુષ્ય એકવાર જમે છે કે ઉપવાસ કરે છે, ત્યારે તે સારી રીતે વિચાર કરી શકે છે, ધ્યાન કરી શકે છે. ઉપવાસનો અર્થ પાસે વસવું એવો થાય છે. માટે ઉપવાસીએ તો આત્માની પાસે વસવાનો-આત્માના ગુણો વિચારવાનો અને તેને જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તપશ્ચર્યાના સંબંધમાં એક બાબત એ યાદ રાખવા જેવી છે કે શરીર એ સંયમનું પ્રયત્ન સાધન છે, એ ધર્મનું પ્રથમ સાધન છે, માટે ઉત્તમ તપશ્ચર્યા કરી તેને મારી નાખવાનું નથી, પણ તેની સાથે એવી રીતે વર્તવાનું છે કે તે આપણું સ્વામી થવાને બદલે આપણા કાબુમાં રહે અને આપણી ઈચ્છાનુસાર વર્તે.

પર્યુષણમાં ત્રીજી બાબત મહાપુરુષોના જીવનની કથાનું શ્રવણ

છે. કયાઓ તો દર વર્ષે સાંભળીએ છીએ. અમુક પાસે એક કરોડ રૂપીઆ છે, એવી વાતો સાંભળીને બેસી રહીએ અને તેણે કરોડ રૂપીઆ કેમ મેળવ્યા, તે સાધનોનો વિચાર ન કરીએ અને તે સાધનો પ્રાપ્ત કરવા આપણે પ્રયત્ન ન કરીએ તો તે કરોડાધિપતિના ઇતિહાસના શ્રવણથી શું ? આપણે આજે મહાવીર પ્રભુના જીવનમાંથી એક જ બાબત અવલોકીશું. મહાવીર પ્રભુનો સ્વાશ્રય-એકલા ઉભા રહેવાની શક્તિ અનુપમ હતી. આપણે બધાં ટોળાંની વૃત્તિવાળા છીએ. જેમ ગાડરીઓ પ્રવાહ ચાલે તેમ ચાલનાર છીએ. શ્રી મહાવીર પ્રભુને ઇંદ્રે કહ્યું કે “ તમેને ભવિષ્યમાં ધણા ઉપસર્ગો થવાના છે, તમારી અનુજ્ઞા હોય તો હું તમારી સાથે રહી તમને સહાય કરું. ” શ્રી મહાવીર પ્રભુએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “તીર્થંકરો-સ્વભુજ બળવડે સંસારસમુદ્ર તર્યા છે, તરે છે અને તરશે.” તીર્થંકર કોઈને મુક્તિ આપી શકે નહિ. મનુષ્યની મહત્તા એ જ છે કે તેના પોતાના સિવાય કોઈ તેનો ઉદ્ધાર કરી શકે નહિ. જે બીજાની આપેલી મુક્તિ મળતી હોય તો તે મુક્તિની કોઈ કિંમત હોઈ શકે નહિ. શ્રી મહાવીર પ્રભુએ કહ્યું કે તમે તમારા પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહો. શ્રી બુદ્ધ પણ કહ્યું છે કે તમે તમારા પોતાના દીપક થાઓ.

ટોળાંની વૃત્તિ એ સ્વવિકાસની વિઘાતક છે. ત્યારે મનુષ્ય સ્વાશ્રયી થઈ પોતાનો વિકાસ કેમ કરી શકતો નથી ? તેનાં ત્રણ કારણો છે: લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના અને દેહવાસના. મનુષ્ય લોકોને ખુશ કરવાને લોકો જેથી ખુશ થાય તેવી રીતે વર્તે છે, પણ જેને પ્રસન્ન કરવો જાણ્યો તે આત્માને પ્રસન્ન કરતો નથી. સર્વને ખુશ રાખવા જતાં તે કોઈને પણ ખુશ રાખી શકતો નથી, અને તેવો મનુષ્ય કદાપિ નિર્ભય બનતો નથી. પ્રચલિત રીતોનો ગુલામ થઈ મનુષ્ય પોતાના આત્માની સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેસે છે, પછી તેનો વિકાસ શી રીતે થાય ? શાસ્ત્રમાં જે કોઈ લખાયું હોય, પછી તે કોણે લખ્યું, કયા સંયોગોમાં લખ્યું, તેનો વિચાર કર્યા વિના તે

અધું માની લેવાની વૃત્તિ તે શાસ્ત્રવાસના. જ્યાં મન અને વાણી પહોંચતાં નથી તેવી આત્માની વાત શાસ્ત્રો શી રીતે કરી શકે ? તો પછી જે આત્મજ્ઞાની થવા ઇચ્છે તેને પોતાના અનુભવ ઉપર વધારે આધાર રાખવો પડે છે. શાસ્ત્રો એટલે અનુભવીઓએ લખેલાં પુસ્તકો. ભૂતકાળના અનુભવીઓના વચનોથી જે આપણો વર્તમાન અનુભવ જુદો પડતો હોય તો શું આપણે શાસ્ત્રવાસનાથી બંધાઈ આપણા અનુભવને ખોટો માનવો ? શાસ્ત્રો અને બીજાના અનુભવો કરતાં પણ આત્મવિકાસમાં સ્વાનુભવ જ વિશેષ લાભકારી નીવડે છે. આપણી ભૂલ હશે તો તે સુધરશે, પણ જ્યાં આપણું હૃદય કે મન કબૂલ ન કરે તેવી વાત સ્વીકારવી, એથી તો અંધશ્રદ્ધા જન્મે છે, અને પ્રગતિ અટકે છે.

દેહવાસના—મનુષ્ય પોતાને—આત્માને ભૂલથી—અજ્ઞાનથી દેહરૂપ માને છે. અને આ દેહબુદ્ધિથી અહિરાત્મભાવ પ્રકટે છે, અને તેથી મનુષ્ય નિરંતર મરણથી ડર્યા કરે છે.

આ શરીર નાશ પામવાનું. પણ હું તો અમર છું. અને શરીર એતો મેં અમુક કામ કરવાને પહેરેલો ડગલો છે, એ વિચારનો અનુભવ ન થાય, સાંસુધી દેહવાસના રહેવાની, અને દેહવાસનાને લીધે મનુષ્ય સ્વાશ્રયી બનતો અટકે છે.

જે લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના અને દેહવાસના પર જય મેળવે છે, તેનો વિકાસ ઘણી ત્વરાથી થાય છે. ત્રણ બંધનોથી મુક્ત થયેલો તે જીવ પોતાનું બધું લક્ષ્ય પોતાના અંતર્ગત સામર્થ્યનો અનુભવ કરવામાં વાપરે છે, અને છેવટે પોતે જે સ્વરૂપે છે તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. સ્વાશ્રયી મનુષ્ય જ ખરો પરાંપકાર કરી શકે છે. જેને કોઈની આશા નથી તે જ ખરી સહાય બીજાને આપી શકે. માટે સ્વાશ્રયી બની પરાંપકારી થાઓ.

તા. ૨૮—૮—૩૦

મણિલાલ નથુભાઈ દોશી